

EL PROJECTE CIENTÍFIC I DIDÀCTIC DEL SEPULCRE CORREDOR DE PUIG SESPEDRES (L'ESQUIROL – PRE-PIRINEUS ORIENTALS)

Joel CASANOVA MARTÍ*

(18 desembre 1975– 22 setembre 2013)

Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria (CEPAP)

Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

Els treballs arqueològics duts a terme per diferents grups d'investigació, constaten que, en el mil·lenni VI, s'introdueixen a Catalunya unes noves pràctiques econòmiques que definiran les primeres comunitats agrícoles i ramaderes (Castany, 2008; Cura i Vilardell, 1996; Molist i Clop, 2000; Oriol Font, 2005; Tarrús, 1987, 2003; entre d'altres). Al llarg del V mil·lenni cal BC, es defineix la consolidació d'aquestes primeres comunitats neolítiques, definint-se l'eclosió d'un important hàbitat a l'aire lliure, el desenvolupament de les pràctiques de producció de la subsistència (agricultura – ramaderia), una certa complexitat en els models d'ocupació del territori i l'existència d'unes amplies xarxes de circulació de matèries primeres (Molist i Clop, 2000).

És en aquest context cronològic en el què s'integren les primeres pràctiques megalítiques del nord est de la Península Ibèrica. De fet, als anys 80, a la zona dels Pre-Pirineus catalans, un projecte d'investigació dirigit per Miquel Molist, Walter Cruells i Josep Castells, va permetre definir el megalitisme més antic de Catalunya, que cronològicament s'ubicaria entre el últim quart del VI mil·lenni i durant tot el V mil·lenni cal BC. Aquest grup definit com "Grup de Tavertet", estava constituït per un mínim de 7-8 sepultures megalítiques ubicades en una àrea de poc més de 2 km de diàmetre, constituint una autèntica necròpolis (Molist i Clop, 2000). Aquesta fàcies megalítica, més antiga que el megalitisme clàssic, ha estat poc definida i només es coneix la necròpolis de Caramany dins de la zona del Pirineu Oriental, en territori francès (Vignaud i Duda, 1994). Tot i que la seva cronologia és una mica més recent que la del Grup de Tavertet, aquest conjunt, integrat per 23 tombes, confirma la presència de construccions megalítiques en el Neolític mitjà.

És a finals del V i inicis del IV mil·lenni cal BC, que es consolida la construcció dels sepulcres de corredor. A Catalunya, serà un fenomen que conviurà amb d'altres pràctiques funeràries típiques del Neolític mitjà català, com són els sepulcres de fossa i les cistes. Posteriorment, al llarg del IV mil·lenni, es definiran una sèrie d'importants transformacions que afectaran les estructures socioeconòmiques dels grups humans que habitaven el nord-est de la Península Ibèrica. Aquesta nova conjuntura definirà nous models d'ocupació i gestió del territori que consolidaran les característiques d'un període de transició del Neolític final a l'Edat dels metalls. Aquest període, que ocuparà uns 1.500 anys, ha estat caracteritzat com

un moment en el què es defineixen una gran quantitat de petites comunitats que adopten diferents tipus d'estratègies productives. Amb una estructura social que s'ha definit pel predomini de llaços de parentesc immediats, es defineix un model social que es distancia dels definits en d'altres zones de la Península Ibèrica, on s'articulen comunitats que tendeixen cap a formacions socials de tipus pre-estats (Molist i Clop, 2000). Precisament, és en aquesta conjuntura en la qual s'articulen diferents rituals d'enterrament que, a grans trets, defineixen l'eclosió del fenomen megalític en el context del nord est de la Península Ibèrica.

Aquest context sociocultural entorn del fenomen megalític, permet definir un extens i complex període en el qual s'articulen una sèrie d'innovacions culturals que definiran els grups humans del Neolític final i Calcolític. El cas que ens ocupa, el megàlit de Puig Sespedres de l'Esquirol (Pre-Pirineu, Osona nord), s'ubicaria dins d'aquesta dinàmica cronoarqueològica i suposaria un exemple concret d'un fenomen megalític ubicat en aquest context arqueològic.

L'arqueologia del megàlit de Puig Sespedres

El megàlit de Puig Sespedres s'ubica en el primer tram del camí ral que surt de l'Esquirol en direcció Cantonigros al nord de la comarca d'Osona. Tot i que és un monument que es coneix des de temps immemorials, fou excavat per primera vegada als anys 20, sota la direcció de J.M. Gudiol (Gudiol i Ricart, 1920) del Institut d'Estudis Catalans i posteriorment, R. Batista, en va fer un aixecament topogràfic i planimètric (Batista, 1963).

Figura 1. Localització topogràfica del jaciment. (Mapa topogràfic 1:50.000 – ICC - UTM 31N / ED50). Les seves coordenades UTM són: E 448875.8, N 4653832.6 (ED50 UTM 31N) / 723 m.s.n.m.

Tot i les nombroses espoliacions que ha sofert el monument, a dia d'avui encara es conserven part de les seves estructures arquitectòniques originals, així com varies restes arqueològiques que senyalen el caràcter funerari del megàlit. Les intervencions arqueològiques que va realitzar J.M. Gudiol als anys 20, i posteriorment R. Batista als anys 60, van permetre documentar d'una banda les estructures arquitectòniques que integren el monument i, d'altra, la recuperació de restes humanes i arqueològiques. Els materials van ser estudiats i publicats per J.M. Gudiol i R. Batista (Batista, 1963; Gudiol i Ricart, 1920).

A grans trets, la tipologia de la construcció, així com dels materials recuperats, ubiquen el megàlit dins d'un període que va del Neolític final al Calcolític o Edat del Coure (4200 – 3800 cal BP) (Cura, 2003). Entre els

materials arqueològics recuperats en les primeres campanyes d'excavació destaquen: 2 ganivets de sílex de 10 cm i 8 cm, 4 fragments de ganivets de sílex, 1 fragment de sageta amb peduncle, 2 ascles de sílex, 1 botó prismàtic d'os amb una perforació simple en "V", 2 circulars de pecten i 4 de pedra negra, 1 circular de pedra verda, 1 penjoll de pecten perforat i restes informes de ceràmica.

Les restes humanes recuperades en aquestes primeres campanyes sumen 8 fragments de mandíbula amb 13 molars i 3 premolars, conjuntament amb d'altres restes òssies indeterminades (Gudiol i Ricart, 1920; Batista, 1963). A grans trets, aquests primers treballs van definir el sepulcre com una cambra trapezoidal amb entrada tipus corredor/ vestíbul curt i desviat, format per dues petites lloses. També s'ha considerat com a sepulcre de corredor, amb el corredor desviat de tipus "P" (Molist i Clop, 2000).

Posteriorment a aquests treballs, M. Molist de la Universitat Autònoma de Barcelona (Molist et al., 1987), en el marc d'un projecte vinculat al poblament prehistòric dels altiplans del Collsacabra, integraria Puig Sespedres dins d'un conjunt de monuments megalítics específics d'aquesta zona geogràfica, que comparteixen una sèrie de característiques arquitectòniques i probablement cronològiques. No obstant això, el megàlit no va ser reexcavat i les hipòtesis interpretatives pel que fa a la seva tipologia arquitectònica, així com al seu context cronocultural, s'han basat sempre en els treballs de J.M. Gudiol de principis del segle XX. Únicament, als anys 60, Batista inclou els resultats de Gudiol en un estudi conjunt del megalitisme de la comarca (Batista, 1963), on es presenta un estudi global de tots els monuments coneguts del Collsacabra i d'altres zones geogràfiques.

Tanmateix, no serà fins l'any 2011 que ressorgeix l'interès per aquest oblidat element patrimonial i es desenvolupa un projecte d'intervenció arqueològica lligat a un programa de divulgació del monument. Amb la col·laboració de l'Ajuntament de l'Esquirol, i sota la direcció científica i didàctica del Dr. Joel Casanova, vinculat al Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria (CEPAP) de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), s'articula un projecte científic i didàctic relacionat amb la recuperació del monument. En aquest marc, s'han dut a terme dos noves campanyes d'excavació que han permès tornar a abordar varies qüestions relacionades tant amb el context prehistòric del monument com amb la seva difusió patrimonial (Casanova, 2011, 2013).

Les noves campanyes d'excavació i els seus resultats científics i divulgatius

Els treballs realitzats en els dos últims anys a Puig Sespedres han permès abordar varies qüestions relacionades amb el seu context arqueològic i la seva divulgació. Tot i que el projecte es troba en una fase preliminar, s'ha reactivat l'interès pel jaciment tant en l'àmbit científic com social.

Els nous treballs arqueològics han permès recuperar diferents materials i visualitzar antics i nous elements arquitectònics del monument. Tenint en compte les descripcions publicades en treballs previs, sembla clar que la cambra funerària va ser intervinguda i saquejada en varies ocasions (Molist et al., 1987). Pel que fa al túmul i al corredor, la informació és força més difosa i sembla que no han estat mai zones intervingudes de manera sistemàtica.

Del túmul, únicament es cita un sondeig incontrolat que encara es conserva a dia d'avui. Així doncs, i tenint en consideració les referències bibliogràfiques disponibles, tot indica que les primeres excavacions es van centrar en la part interior del túmul i en un sector del túmul, els quals van ser excavats de forma parcial i sense una metodologia arqueològica moderna.

Tenint en compte aquests antecedents, els nous treballs arqueològics han posat al descobert nous elements arquitectònics del monument. A la vegada, també han permès augmentar la col·lecció de materials arqueològics que es tenia de les campanyes del segle XX.

Pel que fa a l'estructura del megàlit, s'han definit 3 parts: la cambra funerària, el corredor d'accés i el túmul (Figura 2 i Figura 3).

La cambra funerària (4 x 1,75 metres) ja va ser excavada i espoliada en diferents moments, tal i com remarca J.M. Gudiol en les seves publicacions (Gudiol i Ricart, 1920). En aquest sector, els nous treballs arqueològics pràcticament no han permès documentar nous materials arqueològics, només una dent humana en un dels laterals, però tot indica que es troba en posició secundària. En principi, la cambra està buida ja que les lloses laterals que delimiten l'espai es troben molt per sobre del nivell en el que es troba la cambra; de fet en les primeres excavacions de J.M. Gudiol, els materials recuperats es trobaven ja en posició secundària (Gudiol i Ricart, 1920).

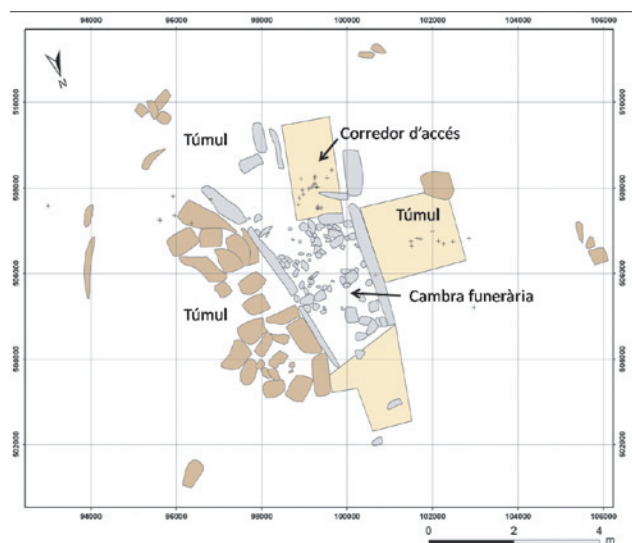

Figura 2. Planta de l'excavació del megàlit de Puig Sespedres. S'observen en gris els blocs de pedres que defineixen la cambra funerària i el corredor d'accés i, en marró, una part de les pedres que formen part de l'estructura tumularia. Es projecten també una part dels materials arqueològics (masculi de peces coordenades) (+). Les marques en beix es corresponen a alguns dels sondatges realitzats al llarg dels treballs de camp.

El corredor d'accés es localitza a la part sud del monument i es planteja com la zona que comunicava la cambra sepulcral amb la part exterior del monument. Es tracta d'un espai més o menys rectangular (2 x 1,5 metres) construït amb lloses ubicades de tal manera que delimiten un espai d'entrada i que comuniquen l'exterior amb la cambra sepulcral (Figura 2). Les lloses cobertores – si és que existien – no s'han conservat. Cal destacar que és la zona del jaciment on s'ha documentat la major densitat de material arqueològic, tant de restes humanes com de materials arqueològics (objectes

d'ornament). Val a dir que els materials arqueològics es troben en posició secundària i apareixen totalment desarticulats, i les restes humanes sense connexió anatòmica. La densitat de materials varia segons la cota i, per ara, encara no s'ha documentat un estèril clar. Caldrà, doncs, esperar a les properes campanyes per verificar la continuïtat de materials en aquest sector.

Figura 3. Vista general de Puig Sespedres. S'observa, a la part central, la cambra funerària. A l'esquerra, una part del túmul amb les pedres ubicades en "plec de llibre" i, a la dreta, es conserven dretes dos de les pedres que tancaven la cambra funerària.

El túmul ha estat treballat en diferents sectors cosa que ha permès redefinir amb més precisió la seva estructura (secció W-E: 13 metres; secció N-S: 12 metres). Hi ha una notable diferència constructiva entre el sectors del túmul est i oest del jaciment. De fet, no es coneixen referents similars pel que fa a la asimetria que presenta, i que és difícil d'explicar per causes tafonòmiques. Ja abans d'iniciar els treballs, visualment, era evident el contrast constructiu entre les parts laterals del túmul. El túmul en el sector est, es caracteritza per una important acumulació de pedres de grans dimensions, algunes d'elles disposades en forma de plec de llibre, tal i com descriuen Gudiol (1920) i Batista (1963) (Figura 3). Els recents treballs han permès, únicament, netejar aquest sector, cosa que ha ajudat a visualitzar amb més detall aquest conjunt, posant en evidència la inversió de temps relacionada amb la construcció d'aquesta zona del jaciment. Val a dir que, en algun sector del túmul, s'han documentat objectes arqueològics en posició secundària, però la densitat no és, ni molt menys, l'observada en el corredor d'entrada.

Finalment, el sector oest del túmul és presenta més contrastos amb relació amb el sector est. D'entrada, no es documenta l'acumulació de pedres de grans dimensions que observàvem en el sector oest. Un element que crida l'atenció és el principi d'un paviment de pedres de reduïdes dimensions que sembla formar part d'una estructura més gran i que, per ara, encara no s'ha pogut excavar. De fet, i amb l'objectiu de visualitzar amb més detall la continuïtat d'aquest fenomen, es va realitzar un sondeig just darrera de les lloses laterals, però no es va documentar aquest paviment, que queda reservat únicament a la part nord d'aquesta zona (Figura 4). Destaca d'aquest sector un cert procés d'erosió que, segurament, ha buidat part d'aquesta zona del túmul, deixant el nivell per sota del que es documenta a la part est del túmul del jaciment. Esperem que els pròxims treballs arqueològics, permetin aclarir amb més detall aquestes diferències estructurals.

Figura 4. Vista est-oest del monument. S'observa el sondeig realitzat en el sector est del jaciment. També, a l'esquerra del jalón, s'observa el principi del paviment de pedres que queda tallat de manera natural pel sondeig.

Els materials arqueològics recuperats al llarg d'aquestes dues campanyes d'excavació, no desentraïen en absolut amb els que va documentar J.M. Gudiol. Entre els materials recuperats, cal destacar els materials relacionats amb l'aixovar dels difunts (Figura 5). Des d'un punt de vista tipològic, els materials vinculats a les ofrenes funeràries encaixen amb els que es descriuen dins del context del Calcolític de Catalunya, i en general del nord est de la Península Ibèrica (Batista, 1963; Castany, 2008; Gibaja, 2004; Guitart, 1986; Oliva, 2004; entre d'altres). En aquestes dues campanyes, cal destacar les següents troballes: 2 denes de penjolls de pecten amb perforació distal, 1 dena perforada de variscita, 2 botons prismàtics d'os, 1 peça perforada circular de calcària i 4 fragments de làmines de sílex (Figura 5). Aquests materials presenten una tipologia que no es desmarca dels materials recuperats en les primeres intervencions arqueològiques del megàlit. D'altra banda, encaixen perfectament dins dels materials que es descriuen en diferents megàlits catalans, ubicats en un context cronològic que va del Neolític final al Calcolític (Batista, 1963; Castany, 1981; Cura i Vilardell, 1996; Tarrús, 2003; entre d'altres). A nivell de proximitat, per exemple, el megàlit de Puig Ses Lloses de Folgueroles – ubicat a 11 km en línia recta de Puig Sespedres – on es van recuperar varis materials força similars com són làmines de sílex, fragments de valva de pecten, denes d'os perforades, entre d'altres (Batista, 1963).

Finalment, fora del context funerari – en el túmul –, també s'han recuperat 2 quarços (1 ascla fracturada i 1 fragment informe). La presència d'aquests elements lítics, no directament relacionada amb l'aixovar dels difunts, podria indicar l'existència d'algun procés de talla lítica en la zona de l'estructura, cosa que s'ha documentat en contextos similars i s'ha interpretat com un fenomen de tipus ritual (Molist et al., 1987; Clop i Faura, 2002).

Totes les restes de ceràmiques recuperades són fragments de reduïdes dimensions i informes, cosa que complica la seva atribució cronotipològica. Per les característiques de la pasta i l'aspecte groller que tenen, tot indica que es tracta de ceràmiques prehistòriques segurament vinculades amb els aixovars del sepulcre, no obstant això disposem de molt pocs elements (n=8) per definir amb més detall les característiques d'aquest materials i la seva vinculació cronològica amb el sepulcre.

Figura 5. Material arqueològic de l'aixovar funerari. 1: Penjoll de pecten amb perforació distal; 2-4: fragments de làmines de sílex; 5: Penjoll circular de calcària amb perforació central; 6: Botó d'os prismàtic amb simple perforació en V; 7: Dena de variscita amb perforació central.

Pel que fa al material paleoantropològic, cal destacar que és la categoria predominant, representant més del 85 % dels coordinats. Actualment, està en curs un estudi preliminar de les restes paleoantropològiques. En general, els elements més abundants són les dents; la resta són fragments d'ossos alguns determinables, però, en general, de reduïdes dimensions i en mal estat de conservació. Una visió preliminar del material ens assenyalava la presència de restes que es poden relacionar tant amb individus adults com joves i nens, cosa que assenyalava la diversitat mortuòria del megalític.

Puig Sespedres i el seu projecte didàctic

Concebre el patrimoni cultural com un referent simbòlic d'identitat col·lectiva i de dinamització sociocultural d'un municipi esdevé clau a l'hora d'abordar un projecte d'excavació arqueològica. En aquest sentit, la tasca arqueològica es converteix en un mitjà no només orientat a reconstruir el passat, sinó també a reflexionar sobre com es poden socialitzar aquests coneixements científics i fer-ne partícip al públic no especialitzat. D'aquesta manera, el coneixement generat en el decurs d'un projecte de recerca arqueològica pot tenir un immens potencial educatiu i esdevenir una important eina de valorització i divulgació del patrimoni cultural local.

Tenint en compte aquestes consideracions, i més enllà de la vessant estrictament científica, podem dir que el projecte de Puig Sespedres té com a principal objectiu la dinamització del coneixement d'aquest patrimoni – en aquest cas, del jaciment arqueològic de Puig Sespedres i del món megalític en general – a través de diferents propostes de senyalització, museïtzació i de creació d'activitats i materials didàctics que permetin difondre els coneixements històrics relacionats amb el monument en concret.

Amb aquest fi, s'han contemplat diferents estratègies de divulgació del jaciment: d'una banda la inclusió del megalític de Puig Sespedres dins del projecte ARIE "L'escola Adopta un Monument" (Bardavio et al., 2009). Aquest fet ha permès implicar l'escola CEIP Cabrerès (Santa Maria de Corcó – L'Esquirol) en aquest projecte pluridisciplinar coordinat des del Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona (CEPAP-UAB). L'essència d'aquest projecte és vincular la ciutadania en el procés d'excavació i divulgació del megalític.

Des d'aquest punt de vista, els treballs de recerca i divulgació en el jaciment sempre han estat lligats a crear ponts d'unió entre l'àmbit escolar, el professorat i el grup de recerca que treballa en el jaciment. D'altra banda, s'està treballant en la senyalització i museïtzació in situ del jaciment, que potenciarà el procés d'Adopció del Monument i, a més a més, facilitarà la comprensió del jaciment en el marc d'un públic molt més divers.

En aquest sentit, l'experiència duta a terme fins avui ha estat molt positiva ja que ha permès vincular, de manera directa, l'alumnat i el professorat de l'Escola amb l'excavació i la investigació del megalític. De fet, cada any diferents alumnes de l'Escola fan una visita guiada al jaciment i, al llarg del curs, treballen diferents aspectes relacionats amb el megalitisme, la prehistòria i d'altres períodes històrics. Així, els treballs arqueològics a Puig Sespedres estan reforçant la comprensió de la prehistòria i de la història local tenint com a referents elements patrimonials propers.

Puig Sespedres i perspectives de futur

Els treballs arqueològics i els projectes didàctics vinculats al megalític de Puig Sespedres que s'han dut a terme al llarg del 2011 i del 2012 permeten reafirmar la importància d'aquest megalític en el marc dels sepulcres megalítics de la comarca d'Osona, i en general de Catalunya. A la vegada, obren interessants expectatives vinculades tant amb l'àmbit de la recerca arqueològica del fenomen megalític català com amb la seva divulgació.

En aquest sentit, Puig Sespedres passa a ser un megalític de referència a la comarca d'Osona, i a Catalunya en general. De fet, tal i com ha proposat M. Molist (1987), es podria integrar dins d'un conjunt de monuments megalítics específics dels altiplans del Collsacabra que comparteixen una sèrie de característiques arquitectòniques i probablement cronològiques. De fet, aquest no seria un fenomen únic d'aquesta regió geogràfica, sinó que, a Catalunya, són varies les àrees megalítics que presenten peculiaritats específiques, com per exemple a les Gavarres, Alberes, Solsona, Alt Empordà, entre d'altres (Cura i Vilardell, 1996; Cura, 2003; Molist i Clop, 2000; Tarrús, 2003; entre d'altres).

Les recents excavacions han permès avançar força en el coneixement de les característiques arquitectòniques del monument. Tot indica que es tractaria d'un sepulcre de grans dimensions (amb un diàmetre de més de 13 metres) amb tres parts ben diferenciades: una cambra sepulcral feta de grans lloses planes de pedra, de les quals només es conserven parcialment les laterals, un corredor d'accés també fet amb lloses planes de pedra i un túmul de terra i pedres de diferents formes i dimensions. Queda clar que, amb aquestes destacables dimensions, els constructors de Puig Sespedres pretenien fer del monument un element clarament visible en el paisatge, és a dir, es detecta una voluntat expressa de marcar el territori amb elements construïts que tenen una forta càrrega simbòlica, ja que la seva essència està molt relacionada amb el món dels morts.

D'altra banda, la ubicació estratègica de Puig Sespedres, en clara relació amb una via de pas natural – actualment un tram del camí ral que va de Vic a Olot –, fa pensar en la importància que tenien aquestes vies de transhumància. De fet, bona part dels sepulcres megalítics de la zona dels Pirineus, dels Pre-Pirineus i dels altiplans centrals de Catalunya, han fet plantejar-se a alguns investigadors la possibilitat que els

seus constructors fossin grups de pastors dedicats bàsicament a la ramaderia transhumant (Molist et al., 1987). En tot cas, la falta d'hàbitats relacionables amb aquests monuments dificulta conèixer el grau de sedentarisme d'aquests grups humans i la vinculació entre megàlits i camins ramaders.

Val a dir que Puig Sespèdres no és un cas aïllat en el Collsacabra, si bé és, per ara, un dels monuments megalítics més grans, tot i que molt a prop es localitzen d'altres àrees megalítiques importants. Per exemple, l'àrea megalítica de Tavertet, amb més de 8 sepulcres, o altres megàlits més propers a Puig Sespèdres, com el de Can Tafura o Sant Corneli, tots ells ubicats en els altiplans meridionals del Collsacabra (Batista, 1963; Molist et al., 1987).

Així doncs, es fa palès que el Collsacabra és una àrea especialment rica en conjunts megalítics que obre interessants expectatives, tant en el camp de la recerca com en el de la divulgació i socialització del patrimoni.

BIBLIOGRAFIA

BARDAVIO, A.; GATELL, C.; GONZÁLEZ, Ángel, M. I SOLSONA, R. «Teoria i pràctica de l'adopció escolar de monuments. L'experiència de la Universitat Autònoma de Barcelona i el Camp d'Aprenentatge de la Noguera» Treballs d'Arqueologia 2009, nº15, pp. 103-121 (2009).

BATISTA, R.. «Sepulcros megalítics de la comarca de Vich» Corpus de Sepulcros Megalíticos-2, Barcelona (1963).

BENITO, P. «Los adornos del Neolítico I en el País Valenciano» Recerques del Museu d'Alcoi, Nº 5, pp. 17-52 (1996).

CASANOVA, J. «Informe tècnic de la intervenció arqueològica preventiva del megàlit de Puig Sespèdres» Informe tècnic, CEPAP-UAB (2011).

CASANOVA, J. «La Prehistòria al Collsacabra i el megàlit de Puig Sespèdres» Els Cingles de Collsacabra, Núm. 68 (2012).

CASTANY, J. «El neolític a Osona. Estat actual de les investigacions». AUSA X, 102-104, pp. 61-70 (1981).

CAMPS-FABRER, H. (ed.). «Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique. Cahier IV. Objets de parure» Publications de l'Université de Provence (1991).

CLOP X. I FAURA J.M. «El sepulcre megalític de Les Maioles (Rubió, Anoia). Ritual funerari i societat a l'altiplà de Calaf (2000-1600 cal ANE)» Estrat 7, Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, Igualada (2002).

COLOMINES, J. I GUDIOL, J. «Sepulcres megalítics de l'Ausetanica» Quaderns d'Estudi" vol. XV, n. 57, Barcelona (1923).

CURA I MORERA, M. «Origen i evolució del megalitisme a les comarques centrals i occidentals de Catalunya: I. Del Neolític mig a l'Edat del Bronze». Cota Zero. Revista d'Arqueologia i Ciència. 1987, (3), pp. 76-83 (2003).

CURA I MORERA M. I VILARDELL, R. «La recherche mégalithique en Catalogne passé, présent et avenir» Bulletin de la Société Préhistorique Française, 1996, tome 93, N. 3, pp. 318-325 (1996).

FONT, J.O. «La orientación de los megalitos : historia de las investigaciones en Catalunya (1894-2005)» Mayurqa 30, pp. 225-244 (2005).

GUDIOL, J I RICART, J. «Les primitives civilitzacions Ausetanes» Vic (1920).

MOLIST, M; CRUELLES W. I CASTELLS, J. «L'àrea megalítica de Tavertet (Osona)», Cota Zero, n. 3, pp. 55-68 (1987).

MOLIST, M I CLOP, M. «La investigación sobre el megalitismo en el noroeste de la Península Ibérica: novedades y perspectivas» Muchas antas, pouca gente? Actas do I coloquio sobre megalitismo. V.S. Gonçalves, ed. (2000).

TARRÚS, J. «El megalitisme a l'Alt Empordà (Girona): els constructors de dolmens entre el Neolític Mitjà i el Calcolític a l'Albera, Serra de Roda i Cap de Creus» Cota Zero 3, pp. 49 (1987).

TARRÚS, J. «Els constructors de megàlits a Catalunya: cistes i dolmens entre els mil·lennis V-III Cal aC», Cota Zero, n. 18, pp. 54-75 (2003).

VIGNAUD, A. I DUDAY, H. «Une necropole du Neolithique Moyen a Caramany dans les Pyrennees Orientales. Les Civilisations Mediterranées (resumen de las comunicaciones)», pp. 33-34. XXIV Congres de Préhistoire de France, Carcassone (1994).